

AZƏRBAYJAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

P O L İ S   A K A D E M İ Y A S I

Kafedra: «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi»

Fənn: «Dövlət və hüquqi təlimlər »

M Ü H A Z İ R Ə

**MÖVZU № 5. «XVII-XVIII əsrlərdə Avropa ölkələrində və ABŞ-da
siyasi-hüquqi təlimlər»**

Bakı – 2018

MÖVZU № 5. «XVII-XVIII əsrlərdə Avropa ölkələrində və ABŞ-da siyasi-hüquqi təlimlər»

P L A N:

- 1.XVII-XVIII əsrlərdə Almaniyada və İtaliyada siyasi-hüquqi ideyalar.
- 2.XVII-XVIII əsrlərdə Fransada siyasi və hüquqi ideologiyanın əsas istiqamətləri.
- 3.ABŞ-da istiqlaliyyət uğrunda mübarizə dövründə siyasi və hüquqi təlimlər

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. H.İşirəliyev, F.F.Abbasov. Politologiya. B., 1994.
2. O.G.Leysta. İstoriə poltiçeskix i pravovix uçeniy xrestomatia. M., 2000.
3. O.G.Leysta. İstoriə politiçeskix i pravovix uçeniy. M.,2001.
4. Yusif Rüstəmov. Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. Bakı, 2000.
5. Aqababa Rzayev. İstoriə politiçeskix i pravovix uçeniy v Azerbaydane. B., 2000.
6. Yusif Rüstəmov,Sosial-siyasi və hüquqi təlimlər tarixi.Bakı-2007.
7. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Dərslik. O.E.Leystin redaktorluğu ilə. M.2006. (M.F.Məlikova və X.İsmayılovun redaktorluğu ilə tərtib).
M.2006. (M.F.Məlikova və X.İsmayılovun redaktorluğu ilə tərtib).
8. Məcid Əfəndiyev, Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Bakı, 2002.
9. Məcid Əfəndiyev, Siyasi elmin əsasları, Bakı, 2004.

1. XVII-XVIII əsrlərdə Almaniya və İtaliyada siyasi-hüquqi ideyalar.

Almaniya maarifçiləri təbii hüquq nəzəriyyəsini ölkədə burcuaziyanın inkişafı tələblərinə uyğunlaşdırmağa iddi səy göstərdilər. Onlar həmçinin teologiyanın hüquqşünaslığa təsirini aradan qaldırmaq istiqamətində uğurlu fəaliyyət göstərirdilər. Lakin qeyd edək ki, Almaniya maarifçiləri dövlət-hüquq nəzəriyyəsinin inkişafına eyni mövqedən yanaşmır, bir mənalı münasibət bildirmirdilər. Dövlət-hüquq təliminin işlənilib hazırlanmasında başlıca olaraq iki istiqamət mövud idi. Bu istiqamətlərdən biri **S.Pufendorf, X.Tomazi və X.Volfun** təmsil olunduğu mötədil qanad, digəri ilə **Matias Knutsen, Teodor Lau və Qothold Əfraym Lessinqin** fəaliyyət göstərdiyi daha radikal qanaddır. Alman maarifçilərindən Samuel pufenorf (1632-1694-ü illər) ilk dəfə olaraq hüquqşünaslığı dünyəvi zəmində əsaslandırmağa əhd etdi. O, təbii olaraq hüquq barədə **C.Bodenin, H.Qrotsinin və T.Hobbsun** görüşləriqt ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlir ki, təbii hüquq universal sosial etika kimi təsir bağışlayır. Təbii hüquq normaları adamların rütbəsindən və əmlak vəziyyətindən, hansı dövlətə mənsubiyyətindən və siyasi əqidəsindən asılı olmayaraq onların davranışını tənzimləməlidir. Pufendorf bu ür mühakimə yürütməklə qeyd etmək istəyirdi ki, insan təklidə mövud ola bilməz, hər bir fərd ona yaxın olan, özünə oxşar adamlarla birləşməyə səy göstərməlidir. O, yazırdı: «İnsanın təbiəti elədir ki, əmiyyətdən kənar da yaşaya bilməz».

Pufendorfun təliminin başlıca əhəti dövlətin yaranmasından əvvəl mövud olan əmiyyətə, təbii vəziyyətə münasibətdir. Cəmiyyət təbii vəziyyətdə olarkən «hamının hamıya qarşı müharibəsi» (T.Hobbs) mövud olmamışdır, belə vəziyyətdə təbii bərabərliyin və azadlığın sıxışdırılması aradan götürülür, fərdlərə zorakı yolla təzyiq yox edilir. Bu maarifçinin dövlətin mənşəyinə dair görüşlərində ideoloji və dünyəvi təsəvvürlərin vəhdəti diqqəti əlb edir. Məsələn, Pufendorf göstərirdi ki, dövlət allahın təşəbbüsü ilə yaranır. Lakin allahın arzusu ilə təşəkkül tapan dövlət adamların qabaqadan azad şəkildə razılığı olmadan meydana çıxa bilməz. Dövlətin yaranması iki müqaviləyə əsaslanır: birinisi xüsusi müqavilə, ikisini qərar adlanır. Xüsusi müqaviləyə görə ayrı-ayrı fərdlər sabit məqsəd

ətrafında birləşir. Sonra isə özləri üçün münasib olan idarəetmə forması təşkil etmək məqsədilə qərar qəbul edirlər. Bu qərar da nəzərdə tutulur ki, adamların azad surətdə özlərinə seçdikləri başçı xalqın qayğısına qalmalıdır, vətəndaşlar isə hakimiyyətə tabe olmalıdır. Xalq tərəfindən seçilən başçının hakimiyyəti yeganə ali hakimiyyətdir, ona qeyri-məhdud səlahiyyətlər verilir və prinsip etibarilə öz hərəkətləri üçün məsuliyyət daşıyır. Əlbəttə, belə hakimiyyətlə mütləq monarxiya arasında müəyyən əlaqəni görmək çətin deyildir. Heç də təsadüfi deyildir ki, Pufendorf dövlətin formalarını fərqləndirərkən üstünlüyü az-çox məhz, mütləq monarxiyaya vermişdir. Onun fikrinə, yalnız bu idarəetmə hakimiyyəti dövlətin məqsədlərini daha yaxşı həyata keçirmək iqtidarındadır.

Hüquqşünaslıq elminə dair teoloci təsəvvürlərə qarşı mübarizə aparan alman maarifçilərindən digəri **Xristian Tomazi** (1655-1728-i illər) idi. Dinə dərinən inanın Tomazi belə hesab edir ki, adamlara allah tərəfindən verilən təbii hüquq bir sıra əxalqi keyfiyyətləri özündə təəssüm etdirir. Onun fikrinə insanların birgəyaşayışın humanist tələblərinə əməl etməsi, səfeh, yaramaz adamlardan uzaqlaşmaq səyləri və sairə bu kimi əxlaqi təbii hüquq insana təbiətdən xas olan xoşbəxtliyə an atmağa real zəmin yaradır.

Tomazi dövlətin mənşəyinə dair mövud olan teoloci görüşləri inkar edərək göstərirdi ki, xüsusi mülkiyyətin nə olduğunu bilməyən və xoşbəxt həyata ehtirasla an atan adamlar öz məqsədlərinə çatmaq üçün müxtəlif maneələri dəf edərək müqavilə əsasında dövləti yaratmağa nal olmuşlar. Tomazinin siyasi görüşlərində diqqəti əlb edən əhətlərdən biri həm hüququ dindən ayırmağa, həm də hüquqla əxlaqın həddini müəyyənləşdirməyə səy göstərməsidir. O, belə qənaətə gəlir ki, əmiyyəti təşkil edən fərdlərin müəyyən qisminin qeyri-sağlam düşüncə tərzini və əxlaqdan uzaq davranışı adamlar arasında toqquşmalara gətirib çıxarır. Bu xoşagəlməz hadisəyə iki üsulla son qoymaq mümkündür. Həmin üsullardan biri əxlaqi mahiyyəti daşıyan məsləhət-tərbiyə formasında həyata keçirilir. Digər üsul isə hüquqi mənə kəsb edən əmr şəklində reallaşır. Tomaziyə görə məsdəhət-tərbiyə müəllimin vəzifəsidir, adamlar arasında qarşılıqlı anlaşma yaranmasına təminat verən əmr-məburetmə isə dövlətin funksiyasıdır. Alman maarifçiliyinin bu ideoloqu hüquqla müqayisədə əxlaqa üstünlük verirdi. Əxlaqın hüquqdan

üstünlüyünün mənasını açıqlayan Tomazi yazırdı: «Kim əməli işdə əxlaqi əhətdən şəxsiyyət kimi təsdiqlənmirsə o, yaxşı siyasətçi ola bilməz». Hökmdarlara aid olan hüquq normaları onlara tabe olanlar tərəfindən sözsüz yerinə yetirilməlidir. Elə də xalqın hbkmdarlardan razılığı axırınların hakimiyyətinin real mövudluğu üçün vaib şərtlərdən biridir. Məhz buna görə xalq nəzərə çarpan ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparmaq hüququna malikdir.

Tomazinin siyasi götürlərində utopik sosializmə dair müəyyən təsəvvürlər də özünü göstərir. Məsələn, bu alman maarifçisinin siyasi ideal xüsusi mülkiyyətin olmadığı və adamların əxlaqi əhətdən daim təkmilləşdirilməsini təmin edən əsl insan birliyinin (əmiyyətin) qərarlaşmasıdır. Alman maarifçiliyinin görkəmli nümayəndəsi parlaq zəka sahibi **Xristian Volfun** (1679-1754-ü illər) siyasi görüşləri də əhəmiyyətinə görə xüsusi maraq doğurur. Onun dövlət və hüquq haqqında görüşləri **Pufendorfun və Tomazinin** təsiri altında təşəkkül tapmışdır. Volfun sosial-siyasi təliminin başlıca meyarı insanlara azadlıq və xoşbəxtlik bəxş etməkdir. Onun fikrinə allah adamların qəlbini daim təkmilləşməyə doğru ruhlandırır, şərdən uzaqlaşmağa və xeyirxahlığa sövq edir. Bu əxlaqi vəzifəyə (bora) riayət olunması adamların davranışının təbii qanunudur. Hüquq insanın vəzifələrinə uyğun gəlməlidir, əks halda həmin vəzifələrin həyata keçirilməsi qeyri-mümkündür.

Volfun başa düşdüyü təbii qanuna görə «fərdlərin hüququ» məhz, azadlığa müəyyən ölçüdə yiyələnməyi ifadə edir. Bu fikirdən belə qənaətə gəlmək olur ki, hakimiyyəti idarə edənlər tabeliyində olan kütlələrə azadlığı müəyyən (məhdud) dozada bəxş etməlidir, elə bir dozada ki, hakimiyyətə tabe olanlar azadlığı yalnız dövlət qarşısında öz borunu yerinə yetirmək mənasında dərk etsinlər.

Volfun dövlətin mənşəyi və mahiyyəti barədə görüşləri özünənqədərki təbii hüquq nəzəriyyəsinə dair fikirlərə, xüsusilə **S.Pufendorfun və X.Tomazinin** hüquqi baxışlarına çox uyğun gəlir. Onun dövlət ailələr arasındakı razılığın məhsuldur fikri həmin uyğunluğun aydın ifadəsidir. Tomazi ailə məvhumunu özünənqədərki nəzəriyyəçilərdən fərqli olaraq «evlər» termini şəklində işləmişdir. Hər bir ailə həyat üçün zəruri olan şeyləri ayrılıqda təmin edə bilmədiyi üçün

dövlət yaratmaq barədə öz aralarında müqavilə bağlamaq qənaətinə gəlmişlər. Volfa görə dövlətin vəzifəsi «xalqın» «ümumi rifahına» xidmət etməkdən ibarətdir.

Volfun müasiri olduğu Almaniyada burjuaziya avropanın İngiltərə, Hollandiya və Fransa kimi ölkələri ilə müqayisədə zəif inkişaf etmişdi. Bununla əlaqədar olaraq, o, burjuaziyadan çox, hökmdarlara böyük ümid bəsləyirdi və onlardan xahiş edirdi ki, itimai həyatın və adamların davranışının hüquqi əhətdən tənzimlənməsinə kəskin münasibət bəsləsinlər. Təsadüfi deyil ki, alman maarifçiliyinin bu böyük nümayəndəsi əmiyyətin müxtəlif sferalarının, ilk növbədə iqtisadiyyatın, tərbiyə işlərinin, ailənin və dinin iddi hüquqi normalar əsasında idarə olunmasını məsləhət bilirdi. Beləliklə Volf hökmdarların hakim siyasi mövqeyinin qorunub saxlanmasına səy göstərirdi.

Alman maarifçiliyinin radikal qanadını təmsil edən **M.Knutsen, T.Lau və Q.Lessinqin** siyasi-hüquqi görüşləri daha qətiyyətli və ardıl mahiyyət daşıyır. Bu maarifçilər müasiri olduqları Almaniyada mövud olan yaramaz itimai qaydaları kəskin tənqid edirdilər. Onlar hər şeydən əvvəl feodal-mütləqiyyət qaydalarına, rəsmi dinin ehkamlarına və istismarçı dövlətə nifrət hissi bəsləyirdilər. Məsələn, **Knutsen** (1646-ı ildə anadan olub) mübariz ateist mövqeyindən kilsəni və elə də dünyəvi hakimiyyəti ifşa edirdi. O, mövud hakimiyyətin, ruhaniliyin ləğv edilməsini, zəka və vidan azadlığına geniş meydan verilməsini tələb edir, bütün insanların bərabərliyi ideyasını əsaslandırırırdı. Knutsen insanın insan tərəfindən istismarını lənətləyir, xalqı köhnə quruluşu və ona xidmət edən kilsəni devirməyə çağırırdı. Bir sözlə, onun siyasi baxışlarında inqilabçılıq salarları aydın nəzərə çarpır. Lakin Knutsenin dünyagörüşündəki inqilabçılıq təsəvvürləri birtərəfli mənə daşıyırdı. Başqa sözlə, onun arzuladığı inqilab öz məzmununa görə burcu inqilabı idi. Anaq köhnə quruluşu devirmək üçün praktiki olaraq xalqı ayağa qalxmağa çağırırdı. Dünyagörüşündəki belə ziddiyyətli əhətlərə baxmayaraq Knutsenin sosial-siyasi təlimi müəyyən məziyyətlərlə səiyyələndir.

Alman maarifçiliyinin radikal qanadını təmsil edən **M.Knutsen, T.Lau və Q.Lessinqin** siyasi-hüquqi görüşləri daha qətiyyətli və ardıl mahiyyət daşıyır. Bu maarifçilər müasiri olduqları Almaniyada mövud olan yaramaz itimai qaydaları kəskin tənqid edirdilər. Onlar hər şeydən əvvəl feodal-mütləqiyyət qaydalarına,

rəsmi dinin ehkamlarına və istismarçı dövlətə nifrət hissi bəsləyirdilər. Məsələn, **Knutsen** (1646-ı ildə anadan olub) mübariz ateist mövqeyindən kilsəni və elə də dünyəvi hakimiyyəti ifşa edirdi. O, mövud hakimiyyətin, ruhaniliyin ləğv edilməsini, zəka və vidan azadlığına geniş meydan verilməsini tələb edir, bütün insanların bərabərliyi ideyasını əsaslandırır. Knutsen insanın insan tərəfindən istismarını lənətləyir, xalqı köhnə quruluşu və ona xidmət edən kilsəni devirməyə çağırırdı. Bir sözlə, onun siyasi baxışlarında inqilabçılıq salarları aydın nəzərə çarpır. Lakin Knutsenin dünyagörüşündəki inqilabçılıq təsəvvürləri birtərəfli mənə daşıyırdı. Başqa sözlə, onun arzuladığı inqilab öz məzmununa görə burcu inqilabı idi. Anaq köhnə quruluşu devirmək üçün praktiki olaraq xalqı ayağa qalxmağa çağırırdı. Dünyagörüşündəki belə ziddiyyətli əhətlərə baxmayaraq Knutsenin sosial-siyasi təlimi müəyyən məziyyətlərlə səiyyələndir.

İtaliyada hüquqi nəzəriyyələr (.Viko, Ç.Bekkaria)

İtaliyada feodalizm dövrünün siyasi tarixi son dərəcə mürəkkəb mənzərəyə malik olması ilə səiyyələndir. Xeyli yüzilliklər ərzində ölkədə siyasi dağınıqlıq hökm sürmüşdür. Siyasi nizamsızlıq ölkənin sosial inkişafını əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirmişdir. İtaliyada təhkimçi-mütləqiyyət qaydalarının gülənməsi ölkəni sosial durğunluq həddinə gətirib çıxarmışdı.

Təxminən iki əsrə yaxın davam edən sosial durğunluq XVIII əsrin sonundan etbarən aradan qalxır və ölkə iqtisadi dirçəliş yoluna qədəm qoyur. İtaliyanın itimai həyatında baş verən yeni mütərəqqi iqtisadi hadisələr xalq kütlələrinin köhnə feodal təsisatlarına qarşı narazılığını güləndirdi. Belə bir şəraitdə ölkədə yeni təşəkkül tapan burcuazianın ideoloqları kapitalist münasibətlərinin inkişafına zəmin yaradılması uğrunda mübarizə aparırdılar. Lakin gən burcuazianın mövqeyi möhkəm olmadığı üçün o, bəzi hallarda feodal-klerikal dairələrlə kompromisə girməyə əhd edirdi. Burcuazianın bu ikili siyasi mövqeyi onun maarifçi ideoloqlarının fəaliyyət istiqamətinə öz təsirini göstərirdi.

İtaliyada burcuaz ideologiyasının ilk görkəmli nümayəndələrindən biri **ambattista Viko** (1668-1744) idi. Bu maarifçi ideoloq elmi sosiologiyaya dair bir sıra müddəaları uzaqgörənliklə sezə bilmişdi. O, əmiyyətin inkişafına aid ümumi

nəzəriyyə (fəlsəfə tarixi) yaratmağa əhd etmişdir. Viko tarix təsadüflərin məhsuludur fikrinin tərəfdarları ilə razılaşmayaraq iddia edirdi ki, ayrı-ayrı itimai hadisələr müəyyən vaxtda və şəraitdə meydana gəlir və onları yaradan mühit qaldıqca mövud olmaqda davam edir. Viko müxtəlif dövrlərin və bəşəriyyətin inkişafının tarixən şərtləndiyini və labüdlüyünü əsaslandırmağa çalışırdı.

.Viko əmiyyət taixini dövrlər üzrə davam edən obyektiv qanunauyğun proses kimi qiymətləndirir və itimai inkişafı «daimi ideal tarix» kimi nəzərdən keçirirdi. O, tarici «insanın hərəkətlərinin sonsuz düzümü» hesab edirdir. .Vikonun başlıca siyasi-hüquqi görüşləri onun «Millətlərin ümumi təbiəti haqqında yeni elmin əsasları» kitabında şərh olunmuşdur.

Bu maarifçi burcuca ideoloqunun xidməti ondan ibarətdir ki, dövlət-hüquq təsisatlarının öyrənilməsinə tarixi müqayisəli təhlil metodu baxımdan və determinizm mövqeyindən yanaşmışdır.

İtaliya burcuaziyasının maarifçi ideoloqlarından digəri **Çezare Bekkariadır** (1738-1794-ü illər). Onun nəzəriyyəsində **H.Qrootsinin və T.Hobbsun** ideyalarının izləri nəzərə çarpır. Lakin Bekkarinin hüquqi görüşlərinə daha çox fransız maarifçiliyi təsir göstərmişdir. **Volter, Monteske və Russo** kimi görkəmli maarifçilər onun «inayətlər və əzalar» adlı kitabını yüksək qiymətləndirmişlər. Həmin kitab inayət hüququna dair sanballı əsər hesab olunur. Təsadüfi deyil ki, Bekkaria inayət hüququ elminin banilərindən biri kimi şöhrət qazanmışdır.

Bekkarianın fikrinə adamlar arasındakı daimi müharibələr və bununla bağlı onların təbii azadlığının təmin olunması ona gətirib çıxarmışdır ki, ümumi rifah naminə adamlar birləşməyə məbur olmuşlar və öz azadlığının müəyyən hissəsini qurban vermişlər (təhlükəsizliyin təmin olunması məqsədilə). Birləşmənin məqsədi bundan ibarətdir ki, fərdlər azadlığın qalan hissəsindən sakit və təhlükəsiz şəraitdə zövq ala bilsinlər. Adamların ümumi xoşbəxtlik naminə qurban verdikləri azadlığın məmuru millətin ali hakimiyyətinin yaranması ilə nətiələnib. Bu hakimiyyət ədalətli qanunlar əsasında fərdlərin normal mövudluğunu təmin etməlidir. Bekkaria eyni inayətkar hərəkət üçün dövlətli və kasıb adamların müxtəlif əzalara məhkum edilməsinə haqq qazandırılmasının əleyhinə idi. O, bütün günahların xalqın üzərinə qoyulması, kasıb adamlara daha çox əza

verilməsi və bu kimi digər halları ədalətsizlik sayırdı. Bekkaria ədalətin üç növünün ilahi, təbii və insani ədalətin mövudluğunu qeyd edirdi. Birini və ikini ədalət növü ilahi və təbii qanunlara əsaslanır. İnsani ədalət isə dövlət hakimiyyəti çərçivəsində həyata keçirilən müqavilə ilə müəyyən olunur. O, dəyişkəndir, meyarı isə ümumi rifah olmalıdır. İnsani ədalət haqqında mövud olan avam təsəvvürlər ona gətirib çıxardı ki, dövlətin qanunları üzi azlığın əlində silaha çevrildi. Bekkaria müasiri olduğu hüquqşünaslığı kəskin tənqid edərək yazırdı ki, mövud qanunlar «yalnız zorakılığı ört-basdır etməyə xidmət edir».

Bekkaria bunların səbəbini xüsusi mülkiyyətin qərarlaşmasında görür. Xüsusi mülkiyyətin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, birinə hakimiyyət və xoh güzəran, digərinə isə yoxsulluq və hüquqsuzluq bəxş edir. Mülkiyyət hüququ «dəhşətlidir və zəruri hüquq kimi mövud olmaya da bilər».

Bekkaria qanunçuluq ideyasını inkişaf etdirərək təsdiqləyirdi ki, «vətəndaş azadlığına – onun hüququna dair qanunlara zidd olmayan hər şeyi etmək lazımdır ki, hakimiyyətin özü qanunlara iddi riayət etsin. Bunsuz «qanuni əmiyyət» mövud ola bilməz. Buna görə vətəndaşların təhlükəsizliyinə və azadlığına qəsd etmək ən ağır inayətlərdən biridir. Əzalar yalnız qanunlar vasitəsilə müəyyənləşdirilə bilər, qanunların nəşri isə anaq bütün əmiyyətin nümayəndəsi olmaq etibarilə hakimiyyəti təmsil edən şəxsin hüququna aiddir. Hakimiyyəti təmsil edən məhz, ümumi qanunları nəşr edə bilər, lakin onları pozanları mühakimə edə bilməz. Bu, faktları aydınlaşdıran məhkəmənin vəzifəsidir. Məhkəmə tərəfindən müəyyənləşdirilən əza isə qanun çərçivəsində tətbiq olunmalıdır, əks təqdirdə qəbul olunmuş qanunlar ədalətli sayıla bilməz və itimai müqavilə şəraitinə uyğun gəlmir.

Həmin nəzəri mülahizələrdən çıxış edərək Bekkaria «inayətlər və əzalar» adlı kitabında belə nətiyə gəlir ki, inayətkarlığın səbəbləri sosisal şəraitlə, başqa sözlə, adamların yoxsulluğu və onların mənafeələrinin toqquşması ilə şərtlənir. Buna görə əzanın məqsədi yeni inayətkarlığa xəbərdarlıq və inayətkarın düzgün yola qaytarılması kimi səiyyəlməlidir. Bu məqsədlə əza barədə açıq şəkildə hamı məlumatlandırılmalıdır. Bekkaria feodalizm dövründə geniş yayılan şərt

əzalandırma əleyhinə çıxır və ölüm əzasının ləğv edilməsinə çağırırdı. O, hamının qanun qarşısında bərabərliyini müdafiə edirdi.

Bekkarinin ölüm əzasının ləğvinə dair əsaslandırılmış mühakimələri bu barədə mövud olan nəzəri fikirlərlə müqayisədə inandırıcı praktiki əhddir. Bununla yanaşı o, ölüm əzasının fəvqəladə şəraitdə xüsusilə, mövud idarəetmənin saxlanması üçün zəruriliyi naminə və ya millətin azadlıq uğrunda mübarizəsi ilə bağlı tətbiq olunmasını vaib sayırdı. Bütün digər hallarda ölüm əzası ədalətsizlikdir və haqq qazandırılması deyil. Ölüm əzası «millətin vətəndaşla müharibəsidir», başqa sözlə təbii vəziyyətə qayıtmaqdır. Çoxəsrlilik tərübə göstərir ki, ölüm əzası qorxusu inayətkarı öz əməllərindən əl çəkməyə vadar etmir. Bekkarinin fikrinə ağır inayətkarlıq ölüm əzası ilə yox, ömürlük azadlıqdan məhrum etmə ilə nətiələnsə daha səmərəli olar. Bekkarinin ideyaları inayət-hüquq elmində və inayət qanunvericiliyində klassik istiqamət kimi qəbul olunmuş, inayət qanunu qarşısında bərabərliyin mütərəqqi prinsiplərini daha da möhkəmləndirilmişdir.

Bekkaria həmçinin, bir sıra məsələlərin aydınlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirmişdir. Məsələn, onu belə bir əhət narahat edirdi ki, nə üçün əmiyyətin bir qütbündə varlı, xoşbəxt adamlar, digər qütbündə isə təhqir olunmuş, kasıb insanlar mövuddur. Bekkaria əmiyyətdəki belə bərabərsizliyin və sosial ədalətsizliyin maddi köklərini araşdırmağa əhd edərək göstərirdi ki, bəşəriyyətin böyük əksəriyyətinin dilənçi həyat keçirməsi mülkiyyət hüququ münasibətindən irəli gəlir. Lakin o, adamların sosial ədalətsizliyə məruz qalmasının maddi amillərlə şərtlənməsinə dair fikirlərini axıradək inkişaf etdirmir. Elə buna görə də bu burcuca ideoloqu həyatın yeni köklü prinsiplər əsasında dəyişdirilməsinə aid mülahizələr yürütmür. Əksinə, xalqın vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını ağıllı hökmdarların din, xeyirxah əməlləri ilə əlaqələndirirdi.

.Bekkaria yoxsulluğun aradan qaldırılmasını və adamların tədriən həm əxlaqi münasibətlərdə, həm də maddi baxımdan bərabər vəziyyətdə olmasını arzulayırdı. O, həmçinin adamların ümumi maariflənməsinin, yaxşı tərbiyə olunmasının, sadə və müdrik qanunlar qarşısında hamının bərabərliyinin tərəfdarı kimi çıxış edirdi, bunlarla yanaşı iddi qanunçuluğun zəruriliyinə və şəxsiyyətin hüquqlarının qorunmasına lazımi təminat verilməsinə haqq qazandırırırdı.

.Bekkarinin bütün mütərəqqi fikirləri avropa burcua inqilablarının ideoloci əhətdən zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır.

2. XVII-XVIII əsrlərdə Fransada siyasi və hüquqi ideologiyanın əsas istiqamətləri.

Volterin və Monteskenin siyasi-hüquqi proqramı

XVIII əsrin ikini yarısında Fransada burcua münasibətləri sürətlə inkişaf etməyə başladı. Lakin köhnə feodal qaydaları ölkədə kapitalist münasibətlərinin inkişafına əngəl törədirdi. Avropanın bir sıra ölkələrində, o ümldən İngiltərədə burcuaziya yeni zadəganlarla birləşib feodalizmə qarşı mübarizə apardığı halda Fransada başqa şərait mövud idi. Burada burcuaziya xalqa arxalanaraq mütləqiyyətə və kilsənin hökmranlığına qarşı mübarizəyə çağırırdı. Formalaşmaqda olan Fransa burcuaziyası bütün xalqın adından çıxış edirdi. Fransa gerçəkliyi üçün səiyyəvi olan bu əhət fransız maarifçilərinin siyasi təlimlərində öz ifadəsini tapdı.

XVIII əsrin sonunda Fransada siyasi ideologiyanın başlıca istiqamətlərindən biri maarifçilik idi. Bu dövrün maarifçiləri sırasında **Volter və Monteske** özünəməxsus yer tutur. Fransa burcua inqilabının həyata keçirilməsində nəzəri fəaliyyətləri ilə mühüm rol oynayan Volter, Monteske v başqaları bir tərəfdən feodal quruluşunun və ideologiyasının əleyhidarı kimi fəaliyyət göstərirdilər, digər tərəfdən isə burcuaziyanın mülkiyyətini və mövqeyini müdafiə edirdilər.

Fransız maarifçiləri bərabərlik və xalqın müstəqilliyi ideyasını irəli sürdülər. Bu maarifçi ideoloqlar təbii hüquq nəzəriyyəsindən mövud mütləqiyyət üsul idarəsini və feodal hüquq qaydalarını tənqid etmək üçün istifadə edirdilər. Volter, Monteske və digər maarifçilər mürtəe feodal ideologiyasını yeni mütərəqqi burcua siyasi dünyagörüşü ilə əvəl etməyə iddi səy göstərdilər. Onlar azadlığı, bərabərliyi, burcuaziyanın mülkiyyətini xoşbəxt əmiyyətin əsası hesab edirdilər. Fransız maarifçilərinin siyasi baxışları utopik xarakter daşmasına baxmayaraq, yüksələn xəttlə inkişaf edirdi və fransa burcuaziyasının mütərəqqi siyasi dünyagörüşünün təşəkkülündə özünəməxsus əhəmiyyətə malik idi.

XVIII əsrin sonunda bir tərəfdən **Russonun** fəaliyyəti ilə bağlı olan radikal-siyasi nəzəriyyə meydana gəlir, digər tərəfdən **Marat, Robespier** və başqalarının təmsil etdiyi inqilabi demokratik istiqamət təşəkkül tapır.

XVIII əsr fransız maarifçiliyinin banilərindən biri **Volterdir** (1694-1778-i illər). Bu fransız yazıçısı və filosofunun təxəllüsü, əsl adı **Fransua Aruedir**. O, itimai fikir tarixinə katolik kilsəsinin, dini fanatizmin və əhalətin qətiyyətli əleyhidarı, ifşaediisi kimi daxil olmuşdur.

Volterin dünyagörüşü onun bir neçə il sürgündə olduğu İngiltərədə tam təşəkkül tapmışdır. O, vətənə qayıtdıqdan sonra «Fəlsəfi məktublarını» yazır (ilk adı «İngilislər haqqında məktub» adlanır). Avropada Volterə geniş şöhrət qazandıran həmin «məktublarda» qabaqıl ingilis alimləri (.Lokk və başqaları) təbliğ olunur. «Fəlsəfə məktubları» mahiyyət etibarilə fransız maarifçiliyinin ilk proqram layihəsi sayılır.

Volter fəlsəfi **deizmin** tərəfdarı idi. Bu nəzəriyyəçi yazırdı ki, «xristianlıq və zəka, eyni zamanda mövud ola bilməz».

Maariflənmiş adamların xristianlığın mənasını başa düşməyə ehtiyatı yoxdur. əza verən allaha inamın saxanılmasının zəruriliyi ondan irəli gəlir ki, bilavasitə əxlaqi davranış nümunəsi təlqin edilsin (beyinlərə yeridilsin). Buradan Volterin məşhur fikri bir daha aydın olur: «əgər allah olmasaydı, onu uydurmaq zərurəti yaranaaardı».

Volter ingilis filosofları tərəfindən işlənib hazırlanan deizm prinsiplərini mənimsəyərək, bunları katolik irtiasına qarşı barışmaz mübarizə silahına çevirdi. O, katolik kilsəsinin maarifçiliyin və tərəqqinin düşməni hesab edirdi. Buna görə də fransız filosofu maarifçililərin başlıca vəzifəsini kilsənin zorakılığına qarşı mübarizədə və maarifçiliyin inkişaf etdirilməsində görürdü. Volter katolik kilsəsinə qarşı nifrətini belə bir şüarla ifadə edirdi: «Rəzil adamları məhv etmək lazımdır».

Volter əmiyyətin yuxarıdan islahatlar yolu ilə dəyişdirilməsi tərəfdarı olan burcuaziyanın mənafeyini müdafiə edirdi. O, burcuaziyanın mütləqiyyətlə kompromisə girməyə meyl edən hissəsini təmsil etməklə maarifçi mütləqiyyəti və ingiltərədəki konstitusiyalı mütləqiyyət sistemini ideallaşdırırdı. Hamının qanun

qarşısında bərabərliyi ideyasını irəli sürən Volter belə hesab edirdi ki, insanın hüquq və ləyaqəti əmiyyətə hər bir üzvü tərəfindən etiraf olunmalıdır.

XVIII əsrdə Fransanın itimai-siyasi həyatında görkəmli rol oynayan mütəfəkkirlərdən biri görkəmli dövlət nəzəriyyəçisi **Şarl de Monteskedir** (1689-1755-i illər). O, itimai-siyasi görüşlərini ilk əvvəllər «Fars məktubu» romanında, elə də «Romalıların böyüklüyünün və süqutunun səbəbləri haqqında düşünelər» adlı tarixi oçerkində şərh etmişdir. Qanunverilik tarixinin öyrənilməsinə dair çoxillik fəaliyyəti isə onun «Qanunların ruhu haqqında» adlı başlıca əsərinin yazılması ilə nətiələnmişdir.

Monteske maarifçilik ideologiyasına dair **ilk geniş siyasi doktrinanı** işləyib hazırladı. O, öz tədqiqatlarında sosial-siyasi nəzəriyyənin faktiki bazasının genişləndirilməsinə əhd etmiş, qanunverilikdə və əxlaqda baş verən dəyişikliklərin səbəblərini üzə çıxarmağa çalışmış, topladığı materialları ümumiləşdirməyə və tarixin qanunlarını müəyyənləşdirməyə səy göstərmişdir.

Monteske siyasi əhəddən təşkil olunmuş əmiyyətin yaranmasını tarixi proses kimi nəzərdən keçirir. Onun fikrinə, dövlət və qanunlar müharibə nətiəsində təzahür edir. Monteske hər şeydən əvvəl, köhnə itimai qaydalara, istibdad idarə üsuluna, siyasi özbaşınalığa qarşı mübarizə aparırdı. Onun mütərəqqi siyasi fəaliyyəti fransa burcu inqilabı xadimlərinin inqilabi əzmkarlığına, ideya azadlıq hərəkatının gülənməsinə qüdrətli təsir göstərmişdir. Monteskenin siyasi dünyagörüşü ziddiyyətli xarakter daşıyır. Onun irəli sürdüyü siyasi azadlıq prinsipi, burcuazıyanın mənafeyi ruhunda işləyib hazırladığı yeni siyasi təlim bu maarifçi alimi öz dövrünün ən görkəmli siyasi mütəfəkkirlərindən biri kimi tanıdır. «Fars məktubu» əsərində Fransadakı mütləqiyyət recimini dərinədən ifşa edərək onu istibdad idarə üsulu ilə yeniləşdirir

J.J.Russonun siyasi radikalizmi.

Görkəmli filosof, yazıçı və pedaqogika nəzəriyyəçisi **Can Cak Russonun** (1712-1778-i illər) sosial-siyasi görüşləri itimai fikrin **yeni istiqamətinin-siyasi radikalizmin** əsasını qoydu.

İtimai qurulun köklü surətdə yenidən dəyişdirilməsinə dair onun irəli sürdüyü proqram xalq kütlələrinin geniş təbəqəsinin, ilk növbədə kəndilərin, radikal əhval-

ruhiyyəli yoxsulların və xırda burcuaziyanın mənafeyinə uyğun gəlirdi. Russo bir sıra əsərlərində xüsusilə «İtimai müqavilə haqqında və ya siyasi hüququn prinsipləri» adlı traktatında bütövlük kəsb edən öz sosial-siyasi doktrinasını yaradır. 1762-i ildə yazılan bu traktat mütəfəkkir filosofun ən başlıca əsəri hesab olunur. Russo siyasi radikalizmini, eləcə də digər məşhur əsəri sayılan «Adamlar arasında qeyri bərabərliyin mənşəyi və əsasları haqqında mühakimə» adlı kitabında asıqlayır.

Russo öz sosial-siyasi təlimində xeyli digər filosof kimi təbii (dövlətəqədərki) vəziyyət haqqındakı təsəvvürlərdən çıxış etmişdir. Lakin təbii vəziyyət haqqında onun fikirləri sələflərinin ideyalarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Russo **Hobbusu və Lokku** nəzərdə tutaraq, yazırdı: «Filosofların səhvi bundan ibarət olmuşdur ki, onlar vəhşi insan haqqında danışdılar, lakin insan vətəndaş vəziyyətində təsvir edirdilər».

Mütəfəkkir göstərirdi ki, təbii vəziyyətin nə vaxtsa mövud olduğunu güman etmək də səhvdir. Biz onu insanı yaxşı başa düşməyə imkan verən hipoteza kimi qəbul etməliyik. Bəşər tarixinin başlanğı mərhələsinin belə şərhə **hipotetik** (fərziyyəyə əsaslanan) təbii vəziyyət adlandırıldı.

Russonun təsvirinə görə əvvələ insanlar heyvanlar kimi yaşamışlar. Onlarda itimai xarakterli heç nə, hətta nitq də, təbii ki, mülkiyyət və ya əxlaq da olmamışdır. Adamlar öz aralarında bərabər və azad olmuşlar. Russo göstərir ki, insanların vərdişləri və bilikləri, əmək alətləri təkmilləşdikə itimai əlaqələr təşəkkül tapır, sosial formalaşma-ailənin, xalqın yaranması təzahür edir. Russo insanların vəhşilik dövründən çıxmasını, itimai varlığa çevrilməsini, azad vəziyyətini davam etdirməsini «ən xoşbəxt dövr» adlandırmışdır.

Mütəfəkkirin fikrinə sivilizasiyanın sonrakı inkişaf itimai bərabərsizliyin təzahürü və artması və ya azadlığın tənəzzülü ilə müşahidə olunur.

Adamların təbii vəziyyətdə olduğu şəraiti «qızıl əsr» adlandıran Russo belə qənaətə gəlir ki, onlar təbii vəziyyətdə olarkən bərabər hüquqa malik idilər, xüsusi mülkiyyət və sosial bərabərsizlik mövud deyildi, azadlıq və bərabərlik hökm sürürdü. Filosof belə hesab edir ki, sosial bərabərsizlik əmək alətlərinin təkmilləşdirilməsi prosesində təzahür edən xüsusi mülkiyyətin yaranması ilə

meydavna gəlir, sonra isə varlı və kasıb üzə çıxır, onların arasında mübarizə baş verir. Belə şəraitdə vətəndaş azadlığına nail olmaq məqsədilə adamlar öz aralarında itimai müqavilə bağlayır, dövləti və hüquq yaradırlar. Dövlət və hüququn meydana gəlməsini xüsusi mülkiyyətin məhsulu hesab edən Russo dövlət və hüquq haqqında bir sıra əhəmiyyətli fikirlər irəli sürmüşdür.

Russoya görə itimai bərabərsizlik əmiyyətin yaranması ilə təzahür edir və əmiyyət təkmilləşdikə bir neçə inkişaf mərhələsindən keçir. İtimai bərabərsizliyin ilk mərhələsi əmlak bərabərsizliyinin və xüsusi mülkiyyət hüququnun yaranması, ikini mərhələ dövlət hakimiyyətinin təşəkkülü, iqtisadi və siyasi bərabərsizliyin dərinləşməsi, üçünü mərhələ isə istibdad üsul idarəsinin meydana gəlməsi ilə bağlıdır. Üçünü mərhələ – bərabərsizliyin son həddi dövlətin istibdad hakimiyyətinə çevrilməsi ilə başlayır. Belə dövlətdə artıq nə idarə edənlər, nə də qanunlar var, orada yalnız bir zülmkar hökmdar (tiran) mövuddur. Axırını mərhələlə özbaşınalıq, zorakılıq elə səviyyəyə çatır ki, istibdad qarşısında hamı hüquqsuz vəziyyətinə görə bərabər səviyyədədir. Filosof «İtimai müqavilə haqqında» əsərində yazırdı ki, insan azad doğulub, bununla belə o, hər yerdə buxovlu (zənirlənmiş) vəziyyətdədir. Russo **Hobbsun və Qrotsinin** itaətkarlıq həmişə labüddür fikrini tənqid edərək göstərirdi ki, insanlar təbii vəziyyətdə olarkən nə kölə, nə də hakim olmayıb. Bərabərlik də azadlıq kimi adamların ən yüksək rifahıdır.

Russoya görə təbii vəziyyətdə hüquq mövud olmur. İstibdad hakimiyyətində də başqa sözlə, ikini təbii vəziyyətdə də hüquq təzahür etmir: «Hüquq sözü güə heç nə əlavə etmir, o, burada heç nə deməkdir».

Russo belə hesab edirdi ki, azadlıq vəziyyətinə keçilməsilə əsl itimai müqavilənin bağlanması həyata keçirilir.

Mütəfəkkir xalqın müstəqilliyini (suverenliyini) yalnız itimai müqavilə ilə əlaqələndirirdi. Onun fikrinə adamların öz aralarında razılığa gəlməsi hər ür qanuni hakimiyyətin əsasıdır. İtimai müqavilə məhz, bunun ifadəsidir. Bu müqavilə belə bir əhəti ehtiva edir ki, hər bir adam öz şəxsiyyətini ümumi iradənin ali rəhbərliyinə etibar edir və bütün hakimiyyət xalqı məxsusdur. Başqa sözlə, hər bir fərd

əvvəllər ona məxsus olan öz mülkiyyətini və şəxsiyyətini müdafiə etmək hüququndan imtina etməlidir.

İtimai müqavilənin şərtlərinə görə suverenlik xalqa məxsusdur, insan vətəndaş azadlığı və mülkiyyət hüququ əldə edir. Təbii azadlıq ayria fərdlərin gülü ilə məhdudlaşdırsa vətəndaş azadlığı hakimiyyəti təmsil edən ümumi iradəsi ilə məhdudlaşır. Nəticə etibarilə adamlar hüquq bərabərliyinə nail olurlar.

Əlbəttə, xalq hakimiyyəti ideyası əvvəllər də məlum idi. Lakin russonun xidməti bundan ibarətdir ki, həmin ideyanı inkişaf etdirərək belə qənaətə gəlir ki, xalq hakimiyyəti mahiyyət etibarilə kollektiv formada mövud olan idarəetmədir, bu hakimiyyət ümuminin və ya əksəriyyətin iradəsi ilə həyata keçirilir. Demokratiya ideyası Russonun bütün təlimində ifadə olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, itimai müqavilə haqqında Russonun bütün mülahizələrinin mənası bundan ibarətdir ki, xalqın suverenliyini respublika quruluşunun ən başlıa prinsipi kimi əsaslandırma bilsin. Bu ideya **bərabərlik prinsipi** ilə birlikdə onun **siyasi radikalizminin, sosial-siyasi proqramının** məğzini təşkil edir.

Russo azadlığı bundan ibarət hesab edir ki, vətəndaşlar müdafiə oluna bilsinlər və qanunları özləri qəbul etsinlər. «Hər ür qanun bilavasitə xalqın özü tərəfindən təsdiqlənmirsə etibarlı deyildir, bu ümumiyyətlə qanun deyildir».

Russoya görə qanunlar ümumi iradəni əks etdirən sənəddir, hökmdar qanundan yüksəkdə dura bilməz. Demokratiya və azadlıq yalnız qanunverilik xalqa məxsus olduğu şəraitdə mövud ola bilər. O sənəd qanun kimi təsdiqlənə bilər ki, xalq tərəfindən birbaşa bəyənilsin.

Mərkəzləşdirilmiş dövlət ideyasına əhəmiyyət verməyən bu filosof məhz, kiçik dövlətlərin konfederasiya halında təşkil olunmasını məqsədəuyğun sayırdı.

Russ qanunveriliyin başlıa məqsədini bütün vətəndaşların xoşbəxtliyinin və ümumi rifahının təmin olunmasında, onların azadlığının və bərabərliyinin həyata keçirilməsində görürdü. O, qanun qarşısında hamının məsuliyyət daşmasını, qanunların hazırlanmasında bütün vətəndaşların iştirakını zəruri sayırdı.

Xırda burcuca ideoloqu olan Russo xırda mülkiyyəti müdafiə etdiyi üçün bütövlükdə xüsusi mülkiyyətin əleyhinə çıxmırdı. əmiyyətin varlılara və yoxsullara

bölünməsinə son qoyulmasını tələb edən mütəfəkkir filosof xüsusi mülkiyyətin bərabər səviyyədə bölüşdürülməsi ideyasını irəli sürürdü.

Russo xüsusi mülkiyyətin aradan qaldırılmasının deyil, məhdudlaşdırılmasının tərəfdarı idi. Ümumiyyətlə, onun xüsusi mülkiyyətə dair görüşləri məhdud utopik xarakter daşıyırdı. Bununla yanaşı Russo öz siyasi yaradılığında xalqın mənafeyini müdafiə edir.

Filosof dövlət məsələlərini araşdırarkən hakimiyyətin funksiyalarının bölünməsi fikrini irəli sürür və göstərir ki, dövlət iki başla hakimiyyət funksiyasını həyata keçirməlidir: qanunverii və iraedii. Bunlardan birini siyasi orqanizmin iradəsini, ikini is gününü ifadə edir. Russo qətiyyətlə qeyd edirdi ki, qanunverii hakimiyyət xalqın əlində olmalıdır. Qanunverii hakimiyyət hökumətin, başqa sözlə, iraedii hakimiyyətin formaları haqqında məsələni də həll etməlidir.

İdarəetmənin formaları məsələsində filosof **Monteskenin** təlimindən istifadə edərək, belə qənaətə gəlir ki, hökumətin formaları dövlətin təmsil olunduğu ərazinin həmi ilə müəyyən olunur. İdarəetmənin hansı formada – monarxiya, aristokratiya və ya demokratiya səviyyəsində mövudluğundan asılı olmayaraq qanunverii hakimiyyət daim xalqın əlində əmləşməlidir.

Russo respublika idarə quruluşuna rəğbət bəsləyirdi. Bununla bağlı qeyd edirdi ki, vəzifəli adamların xalq tərəfindən seçildiyi idarə forması ən məqsədə uyğundur. Çünki vəzifəli şəxsləri seçməkdə xalq hökmdara nisbətən az səhvə yol verir. Mütəfəkkir elə də iraedii hakimiyyətə qanunverii hakimiyyətin yaradılması yollarını göstərmişdir. Onun fikrinə qanunverii hakimiyyət itimai müqavilə əsasında yaradılmalıdır.

Russonun xalq hakimiyyəti ideyası, şübhəsiz, onun demokratik siyasi düşüncə tərzinin məhsuludur. Onu demokratik məzmunlu siyasi təlimi sonralar xalq hakimiyyəti barədə təşəkkül tapan müxtəlif siyasi təlimlərə iddi təsir göstərmişdir.

Russonun siyasi baxışlarında maraqlı əhətlərdən biri dövlət quruluşunun sülh problemi ilə əlaqələndirilməsi idi. O, iddia edirdi ki, istibdad idarəçiliyi şəraitində sülhün təmin olunması qeyri-mümkündür. Russo istibdad idarə üsulu ilə müharibənin nisbətini, bunların arasındakı daxili bağlılığı açmağa səy göstərmişdir.

O, təkidlə bildirirdi ki, monarxiya idarəetmə formasında ordu nəinki işğalçılıq, həm də xalqı itaətdə saxlamaq vasitəsidir.

Russonun mütərəqqi siyasi təlimi müasiri olduğu dövrün görkəmli maarifçilərinə, mütəfəkkirlərinə böyük təsir göstərmişdir. O zamankı Fransanın itimai-siyasi həyatı üçün səiyyəvi olan qüvvələr, xüsusilə cirondistlər və yakobinlər Russonun demokratik, radikal siyasi proqramından öz fəaliyyətləri üçün əhəmiyyətli praktiki nətiələr çıxarmışlar.

3. ABŞ-da istiqlaliyyət uğrunda mübarizə dövründə siyasi və hüquqi təlimlər

T.Peynin demokratik siyasi-hüquqi təlimi

XVIII əsrin zəngin siyasi, iqtisadi və hüquqi hadisələri yalnız avropa ölkələrində təzahür etmir. Mütərəqqi siyasi və hüquqi fikir Avropa ölkələrinə (Fransa, İngiltərə) əks istiqamətdə olan, britaniya müstəmkəllərinin yerləşdiyi okean boyuna Şimali Amerikanın atlantika sahillərində də yayılmağa başladı (XVII-XVIII əsrlərdə).

ABŞ-ın müstəqil dövlət kimi yaranması ingiltərə müstəmləkəçilərinin 1775-1783-ü illərdə metropoliyaya qarşı müharibəsi dövrünə təsadüf edir.

İngiltərənin müstəmləkəçi hökmranlığına qarşı fəal mübarizə XVIII əsrin 60-ı illərində nəzərə çarpır.

Həmin dövrdə ABŞ-ın siyasi və hüquqi ideologiyasının ən böyük nümayəndələri Tomas Peyn, Tomas efferson və Aleksandır Hamilton idi. Onlar ingiltərə müstəmləkələrindəki azadlıq hərəkatının fəal iştirakçıları olmuşlar. Peyn, efferson və Hamilton öz siyasi və hüquqi görüşlərinin istiqaməti baxımdan müxtəlif ərəyanları təmsil edirdilər.

Peyn və efferson müstəqillik uğrunda müharibənin qələbə ilə başa çatmasına həlledii töhvə bəxş etmişlər. Demokratik qüvvələrin ən görkəmli nümayəndələri olmaq etibarilə onların ideyaları 1776-ı ildə qəbul olunan müstəqillik haqqında bəyannamənin əsasını təşkil edir.

Hamilton maliyyə və tiarət-sənayə burcuaziyasının, plantasiyaçıların (zəmi-torpaq sahiblərinin) mənafeyini ifadə edirdi.

Hamiltonun görüşləri həm də 1787-ı il ABŞ konstitusiyasına həlledii təsir göstərdi. Bu konstitusiyada 1776-ı il bəyannaməsinin ideyalarından yalnız xalq suverenliyi müddəası öz əksini tapdı və konstitusiyasının preambula (giriş) hissəsində ifadə olundu.

Tomas Peyn (1737-1809-u illər) istiqlaliyyət uğrunda müharibə dövründə demokratik siyasi və hüquqi ideologiyanın daha radikal

nümayəndəsi hesab olunur. İngiltərədə yoxsul fermer ailəsindən çıxan Peyn 1774-ü ildə bu ölkədən Amerikaya mühairət etmiş və tezliklə müstəmləkələrinin azadlığı uğrunda mübarizə aparanların sıralarına qoşulmuşdur. O, inqilabi orduda fəal iştirak etmiş və mətbuatda İngiltərəyə qarşı mənfi münasibətini bildirməklə müstəqillik ideyalarını təbliğ etmişdir. Peyn 1776-ı ildə yazdığı Sağlam düşünə pafletində amerika xalqını müstəqillik uğrunda müharibəyə və şimali amerika müstəmləkələrini metropoliyadan ayrılmağa çağırır. Bu çağırış təbii-hüquqi konsepsiyasına əsaslanır və 1776-ı il iyulun 4-də təsdiqlənən Amerika Birləşmiş Ştatlarının müstəqillik haqqında Bəyannaməsində öz əksini tapmışdır.

Həmin Bəyannamə xalqın suverenliyini, zülmkar hökmdarlara qarşı üsyan hüququnu, müstəqil dövlət yaratmaq və xalqın mənafeyinə uyğun gələn siyasi forma seçmək hüququnu elan etdi. Bəyannamənin tarixi əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, dövlət sənədində ifadə olunan siyasi nəzəriyyənin müddələri siyasi həyatın praktiki prinsipləri kimi elan olundu. Qeyd edək ki, ABŞ-ın müstəqilliyi haqqında Bəyannamənin müəllifi effersondur.

1776-ı ildə ştatların əksəriyyəti öz konstitusiyalarının qəbul etdilər. İlk konstitusiya Viriniyada qəbul olundu. Bunun ardına 1777-i ilin noyabr ayında Konqres Amerika Birləşmiş Ştatlarının Konfederasiyasını təsdiqləyir. Həmin konfederasiya bir neçə ildən sonra (1781-i ildə) hüquqi status əldə edir: 1787-i il sentyabr ayının 17-də isə ABŞ-ın yeni konstitusiya qəbul olundu. 1789-u ildə ölkədə ilk prezident seçkiləri keçirilir və or Vaşinqton ABŞ-ın prezidenti seçilir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ABŞ-ın ali idarəetmə hakimiyyətinin yerləşdiyi bina ağ rənglə boyadılır. Bu, Amerika xalqının İngiltərə müstəmləkəçiliyindən azad olub ağ günə çıxmasının rəmzi kimi qiymətləndirilir. Təsadüf deyil ki, həmin bina rəsmi mənada «Ağ ev» adlandırılır.

Peynin 1776-ı ildən sonra «Amerika böhranı» adı altında yazdığı mübarizə ruhlu məqalələri mahiyyət etibarilə amerika xalqını müstəqillik uğrunda mübarizəyə səsləyirdi. Təsadüfi deyil ki, həmin məqalələr xalqın mənəvi-əxlaqi ruhunun yüksəlişində böyük rol oynadı.

Peyn İngiltərəyə qarşı mübarizədə Fransa hökumətindən kömək almaq məqsədilə, üsyan edən müstəmləkələrinin adından bu ölkəyə gedən (1781-i ildə) nümayəndə heyətinin tərkibində iştirak edirdi.

Peyn Fransa burcu inqilabın qələbəsini böyük ruh yüksəkliyi ilə alqışlayırdı. Fransa inqilabı başlandıqdan sonra (1791-1792-i illərdə) İnsan hüququ adlı böyük əsər yazır. Bu əsərdə 1789-u ildə elan olunan

insan və vətəndaş hüquqlarına dair fransız bəyannaməsini ətraflı açıqlayır və bu sənədin təhlili zəmnində ingilis konstitusiyasını tənqid edir.

Peynin İnsan hüququ kitabı İngiltərədə qadağan olundu, o özü isə Fransaya qaçmağa məbur oldu və burada Konventin üzvü seçildi.

Peyn ömrünün son illərini Amerikada yaşadı və öldü.

Peyn öz fəaliyyətində ardıl burcua demokrati kimi çıxış etmişdir. Onun siyasi ideali burcua-demokratik respublikası, xalqın suverenliyi və ümumi seçki hüququdur. Peynin siyasi dünyagörüşünün əsasını təbii hüquq nəzəriyyəsinin demokratik şərhini təşkil edir. O, bu ideyadan istismar olunanların üsyan etmək hüququnun nəzəri əhəddən əsaslandırmaq üçün istifadə etmişdir.

Öz dövrünün xeyli nümayəndəsi kimi Peyn də insanın təbii və vətəndaş hüquqlarını fərqləndirmişdir.

Təbii hüquq insana təbiətən xasdır, onun mövudluq hüququdur. Peyn burada xoşbəxtlik, vidan azadlığı hüquqlarını aid edir. Həmin hüquqlarla insan təbii vəziyyətə yiyələnir. Peynə görə bu tarixi faktdır (bu mənada o, Lokka yaxınlaşır) və onun fikrinə o zaman hələ şimali amerika hindiləri mühafizə olunurdu.

Əmiyyətin və dövlətin yaranması ilə insanlar öz hüquqlarının bir hissəsini ümumi fonda verirlər. Beləliklə, əmiyyətin üzvü olmaq etibarilə insana məxsus olan vətəndaş hüququ təşəkkül tapır. Bu elə hüququdur ki, insan öz hakimiyyətini müdafiə etməyə qadir olmur. Peyn mülkiyyət hüququnu da buna aid edərək bildirir ki, o, təbii yox, əldə olunan (qazanılan) hüququdur.

Russo kimi Peyn də belə hesab edir ki, təbii vəziyyətdə yer üzündə xüsusi mülkiyyət mövud olmamışdır – yer üzünü «insan nəslinin ümumi mülkiyyətidir». Xüsusi mülkiyyət əkinçiliyə keçilməsi ilə əlaqədar, elə də «işçilərə üzi əmək haqqı verilməsi» nətiəsində təzahür edir. Xüsusi mülkiyyətin yaranması ilə insanların varlılara və yoxsullara bölünməsi başlanır. Təbiətən bütün insanlar öz hüquqlarına görə bərabərdirlər, lakin varlılara və yoxsullara ayrılmaq xüsusi mülkiyyətin təzahürü ilə baş verir. Peynin ideya əleyhidarı olan Hamilton isə təbəqələşməni (varlılara və yoxsullara ayrılmağı) təbii yaranma hesab edir.

Peyn hələ 1775-i ildə Şimali Amerikada quldarlığa qarşı çıxanlardan biri olmuş və köləliyin ləğvini tələb etmişdir.

Peynə görə dövlət adamların əmiyyətdə birləşməsindən sonra yaranır, çünki birləşən insanlar öz aralarındakı münasibətlərdə ədaləti saxlamağa qabil deyillər. Dövlətin yaranmasının yeganə mümkün

vasitəsi məhz, adamların itimai müqaviləsidir. Buna görə dövlət ali hakimiyyət xalqın özünə məxsus olmalıdır. Peyn xalqın bu suverenlik ideyasından belə qənaətə gəlir ki, o, idarəetmənin hər ür formasını təsis etmək və ya aradan qaldırmaq hüququna – üsyan və inqilab etmək hüququna malikdir.

Xalqın suverenliyi ideyasını və inqilab etmək hüququna malik olması fikrini irəli sürməklə, Peyn əsaslandırılır ki, yalnız inqilab yolu ilə, mürtəə hökumətin devrilməsi vasitəsilə müstəmləkələrin İngiltərədən ayrılması və dövlətin öz müstəqilliyini əldə etməsi zərurətdir, eləə də inqilab yolu ilə bütün müharibələrdən və özgə torpaqları işğal etməyə istiqamətlənən siyasi işə xalqın səbrini tükəndirir. Peyn «insan hüququ» pamflentində yazır: «Mövud olan faktlara əsaslanaraq həmin vəziyyətdə inqilab baş verəyini gözləmək olar. O, ümumi müzakirə predmentinə çevrilməklə demək olar ki, gündəlikdə durur». Peyn belə hesab edir ki, ümumi sülh və itimai tərəqqi məhz, idarətmə sistemində inqilabi dəyişikliklər yolu ilə həyata keçirilə bilər.

Peyn dövlət formalarını təhlil edərək, onun «köhnə» (monarxiya) və «yeni» (respublika) formalarını fərqləndirir. Bu təsnifatın əsasını irsi və seçkili idarəetmənin yaradılması prinsipi təşkil edir. İrsi yolla keçən hakimiyyətə əsaslanan idarətməni o, «bütün idarətmə sistemlərindən ən ədalətsiz və qüsurlusu» adlandırır. Heç bir hüquqi əsas malik olmayan belə hakimiyyət istibdad üsul idarəsidir, xalqın suverenliyini qəsb edəndir. Peyn vətəndaşların seçki hüququnu məhdudlaşdıran mülkiyyətin və hər ür senzın qəti əleyhidarı olmuşdur.

Peynin fikrinə əmiyyətin siyasi təşkilinin ən məqsədəuyğun forması demokratik respublikadır. Respublika idarəçiliyi xalq numayəndəliyi prinsipinə əsaslanmalıdır. Onun zəminini nə qədər ki, xalq suverenliyi təşkil edir, nəqədər ki, ali hakimiyyət qanunverii orqana malik olmalıdır (ümumi seçki hüququ əsasında seçilən), belə halda adamların təbii bərabərliyi reallaşır. Peyn bu mövqedən çıxış edərək 1787-i il ABŞ Konstitusiyasını tənqid etmişdir. Bu Konstitusiya qəbul olunan vaxt o, Avropada idi. Peynin həmin tənqidi konstitusiyada hakimiyyətin bölünməsi prinsipinin təsbitindən irəli gəlirdi. O, Konstitusiyanın digər səhv əhətini senzə əsaslanan seçki hüququ zəminində iki palatalı orqanın formalaşdırılmasında görürdü. Peynə görə ən yaxşı hökumət odur ki, vətəndaşların azadlıqlarını və təhlükəsizliyini həyata keçirir, bütün əmiyyət üzvlərinin mənafeyini daha çox ifadə edir.

Bir sözlə, Tomas Peyn ABŞ-da itimai-siyasi hərəkətin radikal, demokratik istiqamətli ideologiyasının mübariz nümayəndəsi idi.

T. Jeffersonun siyasi-hüquqi görüşləri

Görkəmli siyasi mütəfəkkir və xadim, amerika xalqını istiqlaliyyət və demokratiya uğrunda mübarizəyə ruhlandıran Tomas Jefferson (1743-1826-ı illər) «Amerika Birləşmiş Ştatlarının müstəqilliyi bəyannaməsi» layihəsinin müəllifidir. O, 1801-1809-u illərdə ABŞ-ın üçünü prezidenti olmuşdur.

Jefferson həmin «Bəyannamə» layihəsinə «insan təbiətinə zidd olan» quldarlığın pislənməsinə dair xüsusi bənd daxil etmişdi. Lakin Amerikanın ənubundakı quldarlıq dairələrinin təzyiqi altında bu bənd (maddə) layihədən çıxarıldı. Ənub müstəmləkələrinin plantasiyaçıların və fermerlərinin mütərəqqi dairələrinin lideri olan Jefferson Hamiltonun və onun tərəfdarlarının xalqa zidd siyasi konsepsiyasını kəskin tənqid etmişdir.

Bu siyasi mütəfəkkir ABŞ-da iri burcuaziyanın qeyri-məhdud diktaturasını yaratmağa çalışan federalizm tərəfdarlarının əhdlərini üzə çıxarmış və ifşa etmişdir. Bu məqsədlə federalistlər konstitusiyalı monarxiya və hakimiyyətin bölünməsi barədə Monteskenin ideyalarını nəzəri əhəddən əsaslandırmağa səy göstərirdilər.

Jefferson Monteskenin respublika siyasi forma olmaq etibarilə böyük ölkələrdə çətinliklərlə üzləşir tezisini təkzib edərək bildirir ki, amerika respublikasının mövudluq tərübəsi tərübəsi təsdiqləyir ki, respublika üçün həyati zərurət məhz, böyük ərazilərdədir.

Jefferson ABŞ-ın 1787-i il konstitusiyasının antidemokratik əhətlərini əsaslı surətdə tənqid etmişdir. 1787-i ildə Meidisona yazdığı məktubunda o, açıq şəkildə bildirirdi ki, «konstitusiyanın böyük çatışmazlığı bundan ibarətdir ki, orada hüquqlar haqqında, xüsusilə söz azadlığı, mətbuat, din azadlığı barədə bill yoxdur». Jefferson konstitusiyanın bir sıra digər müddəalarını da tənqid edərək və federalistlərə qarşı çıxaraq bildirirdi ki, «konstitusiyada mətbuat azadlığı təmin olunmamış və təsdiqlənmişdir ki, prezident hər dəfə yenidən seçilə bilər, deməli, ömürlük monarxa çevrilir».

Jeffersonun siyasi ideologiyasının əsasənə təbii hüquq nəzəriyyəsinin mütərəqqi şərhini təşkil edir. O, itimai müqavilə nəzəriyyəsi mövqeyindən və insanın təbii hüququ baxımdan monarxiya dövlət formasını pisləyir və xalqın suverenliyi ideyasını müdafiə edirdi. Bu siyasi xadim dövlətin müqavilə yolu ilə meydana gəlməsini əsaslandırmağa səy göstərir və bu zəmində bildirirdi ki, kral hakimiyyəti xalqın hakimiyyətindən törəmədir. O, qətiyyətlə iddia edirdi ki, heç kim dövlət hakimiyyətinin təşkili və onun üzərində nəzarət etmək

hüquqndan məhrum oluna bilməz. Əgər hakimiyyət xalqın hüququnu pozursa, belə halda xalq mövud hökuməti nəinki dəyişdirməyə səy göstərmək, hətta öz mənafeyin uyğun olan yeni hökumətlə əvəz etmək hüququna malikdir. Tomas effersonun siyasi-hüquqi görüşlərində şəxsiyyətin hüququ və demokratik dövlət hakimiyyətinin yaradılması məsələsi də xüsusi yer tutur. O, belə qənaətə gəlir ki, insanın təbii hüquqlarının qorunmasını məhz, dövlət təmin etməlidir. Bu siyasi mütəfəkkir dövlətin şəxsiyyətə qarşı hər ür yolverilməz hərəkətlərinin, özbaşnalığının məhdudlaşdırılmasını məsləhət bilirdi.

T. efferson fransız maarifçilərinin demokratik, sol qanadının siyasi görüşlərinə, xüsusilə Mablyə rəğbət bəsləyirdi. O, Fransadakı qabaqlı maarifçi fikirə ingiltərə maarifçiliyi ilə müqayisədə üstünlük verirdi.

effersonun siyasi görüşləri Peynin siyasi baxışlarına yaxın olmuşdur.

Peyn kimi o da təbii hüquq nəzəriyyəsini daha radikal və demokratik səpgidə şərh edirdi. Bu mənada effersonun siyasi və hüquqi görüşləri Russonun ideyalarına da yaxındır.

Siyasi mütəfəkkirin radikal və demokratik mahiyyətli təbii hüquq konsepsiyasına görə itimai müqavilə onun bütün iştirakçılara dövlət hakimiyyətinin təşkilində iştirak etmək hüququnu verir. Buradan məntiqi olaraq xalq suverenliyi və vətəndaşların siyasi bərabərliyi ideyası, elə də seçki hüququ hasil olur. Azad və bərabər hüquqlu ferserlərin demokratik respublikası effersonun siyasi idealı idi. Bu görkəmli siyasi mütəfəkkirin demokratik siyasi ideyaları onun müasiri olduğu dövr və amerika əmiyyəti üçün mütərəqqi əhəmiyyət daşıyırdı.

efferson demokratik, radikal siyasi görüşlərini müəllifi olduğu ABŞ-ın müstəqilliyi Bəyannaməsində daha da inkişaf etdirdi.

Həmin bəyannamə müxtəlif mütəfəkkirlər, görkəmli tarixi şəxsiyyətlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Məsələn, Karl Marks haqqında danışdığımız bəyannaməni insan hüquqan dair ilk bəyannamə adlandırmışdır. Burada bərabərlik, azadlıq, üsyan etmək hüququ təbii hüququn ayrılmaz hissəsi kimi təsdiqlənir. Mütəfəkkirə görə xalq bu hüquqlardan məhrum edilə bilməz. efferson yazırdı: «Dünyada təbii hüquqdan başqa hər şey dəyişir». Buna görə də hüquq dövlət hakimiyyətinin nəşr etdiyi qanunlarda yüksəkdə durur. Onların arasındakı ziddiyyətlər həmişə təbii hüququn xeyrinə həll olunur.

effersonun adı ilə bağlı olan ABŞ-ın müstəqilliyi bəyannaməsində deyilir: Biz aşağıdakı həqiqəti aydın şəkildə birdiririk: «bütün insanlar bərabər yaranıb və onların hamısına Allah tərəfindən bəzi hüquqlar

bəxş edilib, bunların sırasında həyat, azadlıq və xoşbəxtliyə an atmaq özünəməxsus yer tutur»

Amerika Birləşmiş Ştatlarının müstəqilliyi Bəyannaməsinin mühüm əhəmiyyəti həmçinin bundan ibarətdir ki, o, tarixdə xalq suverenliyi ideyasını dövlət həyatının əsas elan edən ilk sənəddir. Xalqın üsyan etmək hüququ, onun üçün münasib siyasi formanın təşkil edilməsi məhz, xalq suverenliyindən irəli gəlir. Buna görə adamları istibdad üsul idarəsinə tabe etmək məqsədilə dövlət sui-qəsdə və zorakılığa əl atdıqda onu devirmək nəinki xalqın hüququdur, eləə də təbii vəzifəsidir.

Bəyannamənin giriş hissəsində adamların təbii hüququnun elan olunması feodalizmdən miras qalan silki üstünlüklərə qarşı çevrilmişdi. Bu ideyalar həm də müstəmləkədə yaşayanlarla metropoliya sakinlərinin bərabər hüquqa malik olmasını inkar edən ingilis müstəmləkəçilərinə qarşı mübarizədə konkret praktiki-siyasi mənə daşıyırdı.

Müstəqilliyə dair Bəyannamənin 27 maddəsində istibdad idarəçiliyinə əhd edən ingiltərə kralları məzəmmət edilir.

efferson siyasi fikir tarixinə eləə də yeni dövrün salnaməsinə bütövlükdə Birləşmiş Ştatların müstəqilliyi Bəyannaməsinin müəllifi kimi daxil olmuşdur. Bəyannamənin əhəmiyyəti yalnız ABŞ-ın yaradılmasını elan etməklə məhdudlaşmır, daha çox o dövr üçün ən mütərəqqi siyasi-züquqi ideyalar və təsəvvürlər irəli sürülməsilə səiyyələnilir. Bəyannamənin ideyaları effersonun özünün görüşləri ABŞ-ın siyasi həyatına əhəmiyyətli təsir göstərmiş və göstərməkdə davam edir.

A.Hamiltonun dövlət və hüquq barədə baxışları

Aleksandr Hamilton (1757-1804-ü illər) ABŞ-ın yaranması dövrünün elə görkəmli siyasi xadimlərindəndir k, onun siyasi-hüquqi görüşləri və praktiki fəaliyyəti 1787-i il ABŞ konstitusiyasının məzmununa həlledii təsir göstərmişdir. Hamilton halinin daha mühafizəkar hissəsinin mənafeyini ifadə etməklə gülü mərkəzləşdirilmiş dövlət hakimiyyətinin yaradılması ideyasının tərəfdarı idi. Onun iri tiarət-sənaye burcuaziyasının və plantasiyaçı quldarların mənafeyini ifadə edən ideyalarında həm də burcuazıyanın diktaturasının möhkəmləndirilməsi, qüdrətli mərkəzləşdirilmiş dövlət hakimiyyətinin yaradılması tələbi öz əksini tapmışdır.

Hamiltonun siyasi nəzəriyyəsinin əsasını adamların iki hissəyə – «aşağılara» (yoxsullara) və «yuxarılara» (varlılara və əyanlara) ayrılması ideyası təşkil edir. Hamilton xalqa nifrət bəsləyərək, zəhmətkeşlərin müqavimətinin qırılmasına səy göstərməklə iri burcuazıyanın və quldar tairlərin mənafeyini müdafiə etmiş və xalq

kütlələrinin demokratik əhdlərinə qarşı çıxmışdır. O, demokratiyanı qərarların hökmranlığı kimi təsvir edir və göstərirdi ki, demokratiyanın məqsədi mülkiyyət hüququnu ləğv etməkdən ibarətdir.

1786-1787-i illərdə Şeysin başçılıq etdiyi üsyan və xalqın çıxışları mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət və dövlət aparatı yaratmağa çalışan iri burcuaziyaya və plantasiyaçı quldarlara sarsıdı zərbə endirdi. Belə hakimiyyətin yaradılmasının məqsədi burcuaziyanın diktaturasını möhkəmləndirmək, xalq kütlələrinin üsyan və çıxışlarını yatırmaqdan ibarət idi. Nəticə etibarilə həmin dövlət aparatı yaradıldı və 1787-i il konstitusiyasında qanunvericiliklə öz əksini tapdı. Lakin konstitusiyada demokratik hüquq və azadlıqlar elan olunmadı, əksinə burcuaz inqilabının qələbəsini möhkəmləndirdi. Heç də təsadüfi deyil ki, Hamiltonun «federalizm tərəfdarı» adlı curnalda çap olunan məqalələrində amerika burcuaziyasının qüdrətli federasiya hakimiyyətinin yaradılmasının konstitusiyada təsbit edilməsinə əhdi öz ifadəsini tapmışdı. Belə hakimiyyətə xalq kütlələrinin müqavimətini qırmaq və onları maneəsiz istismar etmək məqsədilə geniş səlahiyyətlər verilməsi nəzərdə tutulurdu. Məsələn, Hamilton «federalizm tərəfdarı» curnalının 8-i nömrəsində mərkəzləşdirilmiş federal hakimiyyətin zəruriliyini əsaslandıraraq açıq şəkildə yazırdı: «Möhkəm ittifaq daxili çəkişmələrə və üsyanlara mane olmağa xidmət edir». Həmin curnalda Hamiltonla əməkdaşlıq edən Medison da qeyd edirdi ki, «biz ittifaqın zəruriliyini xarici təhlükəyə qarşı dayaq, daxildə sülhü qorumaq zərurəti kimi görürük, bizim tiarətin və digər ümumi mənafeələrimizin himayəçisi, daxili çəkişmələrə qarşı istiqamətlənən himayəçi kimi qiymətləndiririk». Hamilton amerika konstitusiyasını ayrı-ayrı demokratik ünsürlərdən məhrum etmək məqsədilə Montesenin hakimiyyətin bölünməsi barədə ideyalarından istifadə etmişdir.

Bu mütəffəkirin fikrinə həmin ideyanın (prinsipin) həyata keçirilməsi xalq kütlələrinin təzyiqi ilə qanunvericilik orqanının «təsadüfi» və «əsassız» qərarlar qəbul edəyinə qarşı təminatdır.

Hamilton elə nüfuzlu federalizm tərəfdarları sırasına mənsub idi ki, onların gəldiyi qənaətə görə federasiya quruluşu 1781-i ildə «Konfederasiya maddələri» ilə təsbit olunmuş ABŞ-in konfederativ təşkilindəki zəifliyi aradan qaldıra bilər. Bu federalistlərin fikrinə mərkəzləşmiş hakimiyyət möhkəm dövlət yaratmağa və müstəqillik uğrunda müharibədən sonra artan demokratik hərəkatın inkişafının qarşısını almağa qadirdir.

Müstəqillik uğrunda müharibədən əvvəl, Hamiltonun siyasi mövqeyi bununla səiyyələndirdi ki, müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə ilə

bağlı münaqişə sülh yolu, İngiltərə ilə kompromisə girmək vasitəsilə tənzimləyə bilər. Belə halda ölkədə İngiltərədəki Konstitusiyalı monarxiyaya bənzər dövlət quruluşu yaratmaq məqsəduyğundur.

Lakin müstəmləkələrin azadlıq mübarizəsinin məntiqi Hamiltonu məbur etdi ki, respublika quruluşunun mümkünlüyünə inansın. Onun gəldiyi qənaətə görə bunun üçün mütləq şərt konstitusiyalı monarxiya hakimiyyətindən az fərqlənən gülü prezident hakimiyyətinin yaradılmasıdır. Hamilton belə hesab edirdi ki, prezident ömürlük seçilməlidir və ona geniş səlahiyyətlər, o ümldən qanunverii hakimiyyətin nümayəndəli orqanına nəzarət imkanı verilməlidir. Hamiltonun təklif etdimyi bu ideya mahiyyət etibarilə prezidentin təyin etdiyi nazirlərin parlament qarşısında məsuliyyətini praktiki olaraq aradan qaldırmağa istiqamətlənmişdi.

Hamiltona görə adamların varlılara və yoxsullara, müvafiq olaraq elmi və elmi olmayanlara, qabiliyyətli və qabiliyyətsizlərə bölünməklə əmiyyət işlərini idarə etməsi təbii mənşəyə malikdir və aradan qaldırılması qeyri-mümkündür. Varlılar və müvafiq olaraq savadlılar – elmi adamlar öz təbiəti etibarilə yüksək dövlət orqanlarında təmsil olunmaq hüququna malikdirlər. Yalnız onlar siyasi quruluşun sabitliyini təmin etməyə qadirdirlər. Xalqın dövlət işlərində fəal iştirakına imkan verilməsi hökmən səhvlərə və nöqsanlara gətirib çıxarır. Çünki xalqın düşünətsiz və səbatsız hərəkətləri dövlətin zəifləməsinə səbəb olar. Hamilton xalqı «çox böyük yırtı» kimi qiymətləndirir. Buna görə o, belə hesab edirdi ki, «yuxarılara» (azlığa) hökumətdə daimi yer verilməlidir. Azlıq aşağıların (ikinci qrupun) səbatsızlığını aradan qaldırır. Yalnız əvəz edilməyən orqan demokratiyanın inandırılığına son qoya bilər.

Hamilton dövlətin başlıca məqsədini xüsusi mülkiyyəti xalqdan qorumaqda görürdü. Buradan belə bir qənaətə gəlirdi: «dövlət elə təşkil olunmalıdır ki, adamların hüquqları onların əmlak vəziyyətinin həminə görə bölünsün». Hamilton bildirirdi ki, o hakimiyyət idarəetməyə qadirdir ki, pul kisəsi onun əlində möhkəm vəziyyətdədir.

Bu siyasi xadim demokratiyaya qarşı mübarizə apararaq, gülü iraedii hakimiyyət ideyasını müdafiə edirdi. O, demokratik təsisatlara qarşı çıxmaqla Filadelfiya konstitusiyaya konventinə (şurasına) hüquqlar haqqında bill daxil edilməsini tələb edirdi və təkidlə çalışırdı ki, ona yüksək əmlak senzinə əsaslanan seçkilər haqqında maddə əlavə olunsun. Çünki belə əmlak senzi zəhmətkeşlərin siyasi həyatda iştirakına mane olur. Onun fikrinə qanunverii orqan iki palatadan ibarət olmalıdır. Hamiltonun bu ideyaları 1787-i il ABŞ konstitusiyasında

təəssümünü tapdı. Onun təklifi ilə həmin konstitusiyaya ikipalatalı qanunverii orqan (konqres və senat) haqqında maddə daxil edilir.

Qeyd edək ki, Hamltonun təkliflərinin həm ümumi istiqaməti və eləə də xeyli hissəsi konstitusiya məlisi (və ya şurası) tərəfindən qəbul olundu.

Onun bir sıra siyasi-hüquqi ideyaları sonralar ABŞ-ın antidemokratik qüvvələri tərəfindən istifadə edildi.